

УДК 327+321.6/8

М. Ялі,
*кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

ТИПОЛОГІЇ МОДЕЛЕЙ МІЖНАРОДНИХ ПОРЯДКІВ

Стаття присвячена дослідженню та порівнянню різних типологій теоретичних моделей міжнародного порядку. Автор дає визначення поняття «міжнародного порядку», критично аналізує й порівнює підходи провідних науковців до цієї проблематики, намагається доповнити і поглибити теоретичне розуміння сучасного міжнародного порядку.

Ключові слова: баланс сил, стабільність, анархія, безпека, ієрархія, принципи.

Яли М. Типологии моделей международных порядков

Статья посвящена исследованию и сравнению различных типологий теоретических моделей международного порядка. Автор дает определение понятия «международного порядка», критически анализирует и сравнивает подходы ведущих ученых к этой проблематике, пытается дополнить и расширить теоретическое понимание современного международного порядка.

Ключевые слова: баланс сил, стабильность, анархия, безопасность, иерархия, принципы.

Jaly M. Typology of models of international orders.

The article is devoted to research and comparison of different typologies of theoretical models of international order. The author gives a definition of the concept of "international order", critically analyzes and compares the approaches to these problems of leading experts and researchers and tries to enlarge the theoretical conception of modern international order.

Key words: balance of power, stability, anarchy, security, hierarchy, principles.

Багатоаспектність світових політичних порядків дозволяє будувати та порівнювати їх моделі, в основі яких лежать ті або інші характеристики цих порядків. Так можливо, наприклад, конструювати теоретичні моделі світових порядків та порівнювати останні на основі їх стабільності; розподілу сили

поміж глобальними і регіональними центрами; характеру принципів, що регулюють відносини усередині системи; інституціональної структури або на основі декількох критеріїв одночасно. Усе залежить від підходу, що застосовується при тлумаченні самого феномену світового або міжнародного порядку, а також цілей, що ставить перед собою дослідник.

Одразу зазначимо, що зміст поняття «міжнародного порядку» автор розуміє як структуру взаємозв'язків, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародних відносин на тому чи іншому етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цих відносин і які відповідають сучасним потребам перш за все найвпливовіших суб'єктів міжнародних відносин даної історичної епохи.

На відміну від міжнародного порядку, який існував завжди з часу появи міждержавних відносин, світовий порядок як феномен загально-планетарного масштабу почав формуватися лише після появи глобальної міжнародної системи.

В сучасних концепціях світового порядку найчастіше використовуються три типології моделей світових порядків. Найбільш поширена з них — так звана **«полюсна» типологія**. Залежно від кількості існуючих полюсів міжнародної сили, система може мати якнайменше три різних ієрархічних будови: уніполярну, біполярну або мультиполярну. Відповідно стани міжнародної системи слід визначати як «уніполярність», «біполярність» та «мультиполярність».

Під «біполярністю» слід розуміти таку структуру міжнародної системи, для якої був характерним значний відрив двох членів міжнародної спільноти від решти країн за сукупними показниками управляючого параметру. Історично така полюсна конфігурація мала місце в другій половині ХХ ст. і проіснувала майже півстоліття.

Під «мультиполярністю» слід розуміти таку структуру міжнародної системи, для якої було б характерною існування декількох полюсів, що мають відносно однакові показники могутності. Мультиполярним був, зокрема, міжнародний порядок, що утворився в Європі по закінченню війни з Наполеоном на початку ХІХ ст. і який ще часто називають «європейським концертом».

Відповідно ситуація, коли лише одна країна або коаліція держав значно випереджає усю решту країн за основними показниками могутності, означає створення «однопольосної» конфігурації. На думку більшої частини дослідників, особливо американських, саму таку структурну конфігурацію прийняла міжнародна система після руйнації біполярного світового порядку.

Наступною за поширенням є так звана **«топонімічна» типологія**, основу якої складають міжнародні порядки, що склались історично,

починаючи з середини XVII ст. та отримували назву від міст, де підписувались документи або досягались домовленості, що встановлювали принципи цих порядків. Першим серед них зазвичай називають Вестфальський порядок. Наступним міжнародним порядком фахівці вважають той, що склався після закінчення війни з Наполеоном і норми якого були затверджені документально на Віденському конгресі, завдяки чому він і отримав свою назву — Віденський. Порядок, який склався по закінченні Першої світової війни і підписання Версальського мирного договору та проведення Вашингтонської мирної конференції, має назву Версальсько-Вашингтонський, а той, що сформувався на основі домовленостей поміж членів антигітлерівської коаліції досягнутих в Ялті та Потсдамі — відповідно Ялтинсько-Потсдамський. «Якщо слідувати традиції найменування кожного нового міжнародного порядку за географічними назвами, зазначає А. Богатуров, — то теперішній слід назвати Брюссельсько-Вашингтонським, згідно з двома головними центрами фактичної виробітки світополітичних рішень — Вашингтона як столиці країни — «комплексного» світового лідера — США і Брюсселя як міста перебування штаб-квартири НАТО — головної військово-політичної організації сучасності» [1, С. 376].

Для того, щоб розглядати цю топонімічну схему в якості типології моделей світового порядку, необхідно визначити характерні риси, притаманні кожному з цих порядків, а також механізми, якщо вони існували, за допомогою яких він підтримувався та регулювався.

Найголовнішим здобутком для майбутнього системного порядку-утворення «Вестфалії» є те, що вона відкрила шлях до становлення системи територіально організованих держав, що мають самостійні власні повноваження в межах своїх кордонів. З ідеєю суверенітету пов'язаний і принцип непорушності державних кордонів, невтручання однієї держави до внутрішніх справ іншої, так само, як і визнання однієї держави іншою в якості самостійного, незалежного, повноправного суб'єкта міжнародних відносин [2, С. 46].

Інші властивості суверенітету, а також його різновиди будуть розглянуті та досліджені в другій частині роботи, а поки що лише зазначимо, що просторове оформлення політичної влади та її обмеження кордонами держави радикально змінили організацію політичного життя людей, які мешкали на певній території.

Саме розвиток державної територіальності і державної суверенності призвів до консолідації правління, об'єднання окремих напівфеодалних сфер правління в єдину структуру публічної влади, виникнення централізованої держави із владною вертикаллю і породженою нею ієрархією.

Слід також погодитися із російським фахівцем у галузі теорії міжнародних відносин А. Д. Богатуровим [3] відносно того, що першим реальним міжнародним порядком, який відповідав його критеріям і рисам, серед яких головним слід вважати існування стійкої системи міжнародних відносин, був не Вестфальський, а саме Віденський порядок, або так званий «європейський концерт», що сформувався на Віденському конгресі 1815 р. і пішов з історичної сцени фактично тільки після світових війн ХХ ст. Це найважливіший етап в історії міжнародних відносин, протягом якого були закладені принципи, на яких міжнародна система досі формується і трансформується.

Йдеться насамперед про принцип підтримки балансу сил. Відповідальність же за підтримку тоді ще внутрішньоевропейського балансу покладалася на великі держави. Взаємини Великобританії, Франції, Пруссії (Німеччини), Росії, Австрії (Австро-Угорщини) визначали стан справ на світовій політичній арені. Позасвропейські держави, так само як і малі європейські держави, перетворилися до цього часу із суб'єктів в об'єкти безумовно європоцентричної міжнародної системи. У той час інтереси всіх великих держав, за винятком Великобританії та Росії, були сконцентровані майже винятково на Європі, хоча й тоді відбувалася інтенсивна колонізація світу.

Ця відповідальність реалізовувалася за посередництвом великої кількості конференцій для врегулювання проблем, що загрожують миру. Серед цих конференцій особливе значення мали Паризька конференція 1856 р., Лондонська 1871 р., Берлінська 1878 р. і Версальська 1919 р., що кодифікували зміни у співвідношенні сил між великими державами.

Ще одна характерна риса Віденського порядку, яка є ознакою «світового порядку» в його ідеалізованому варіанті, полягає в тому, що сукупність його принципів, які визнавалися великими державами, відрізнялася гомогенністю. Ідея «європейського концерту» виражалася в мовчазній угоді п'яти великих держав, що визнавали існування загальних правил гідності, людяності й довіри, яким повинні підкорятися держави у відносинах поміж собою, а також у відносинах із менш могутніми й менш цивілізованими народами. Для того щоб вважатися «цивілізованою», держава повинна була дотримуватися відомих законів і звичаїв ведення війни, виконувати рішення Віденського конгресу про дипломатичні представництва й у цілому виконувати свої міжнародні зобов'язання.

Безперечна заслуга Віденського порядку полягає в тому, що в період існування цієї системи були сформульовані й прийняті всіма цивілізованими країнами нормативні акти про мирне розв'язання міжнародних суперечок і про закони й звичаї війни, такі, як Женевська конвенція 1864 р., Санкт-Петербурзька

декларация 1868 р., Декларация Брюссельської конференції 1874 р., Гаазькі конвенції 1899 і 1907 р. І саме в період «європейського концерту» до практики міжнародних відносин увійшли переговори про обмеження й скорочення озброєнь (конференція 1899 р.).

Наступним міжнародним порядком, який багато з фахівців вважають першим справжнім світовим порядком через те, що до процесу його утворення вперше в історії долучилися не тільки європейські держави, став Версальсько-Вашингтонський порядок, який затвердив існуючий поміж великими державами баланс сил по завершенні Першої світової війни.

Аналізуючи зміст мирних договорів періоду 1919–1923 рр., можливо виділити наступні особливості Версальсько-Вашингтонського порядку.

По-перше, закріплення в Європі та світі балансу сил та інтересів на користь держав-переможниць у Першій світовій війні, насамперед Великобританії та Франції. Вперше держави стали ділитися на переможців і переможених у загальносвітовому масштабі. Безперечно, цей елемент закладав нестабільність у майбутній порядок, через те, що він автоматично викликав у тих держав, що були проголошені переможеними, бажання його перебудувати на власну користь. *По-друге*, встановлення нових державних кордонів в Європі та світі затвердили втрату Німеччини та її союзників, що програли війну за світове панування, не тільки колоній, але й частково власних територій.

Але *найголовнішим принципом* Версальсько-Вашингтонського порядку, який зберігся і був закріплений в уставі ООН, був принцип національної самовизначеності. Цей принцип був проголошений у відомій програмі американського президента В. Вільсона «14 пунктів». Однак президент США трактував цю ідею не як універсальний принцип світового порядку, але лише такий, що розповсюджував свою дію лише на держави, що виникли після розпаду Австро-Угорщини та відокремлення від Росії. Принцип розподілу народів на цивілізовані і нецивілізовані продовжував діяти з деякими обмеженнями.

І, звичайно, цей порядок характеризується ще й тим, що саме при ньому був створений перший глобальний механізм спільного вирішення міжнародних конфліктів, насамперед — територіальних суперечок, який діяв на постійній основі. Мова йде про Лігу Націй — першу міжнародну урядову організацію, прообраз Організації Об'єднаних Націй, яка офіційно мала однією з головних своїх цілей «сприяння співробітництву народів і досягнення загального миру».

На переконання українського політолога В. Дергачова, Версальсько-Вашингтонський порядок був ґрунтований на «геополітичному ідеалізмі» — «спробі встановлення світового порядку на основі міжнародного права

без війн та домінування великих держав» [4]. На цій же ідеології будувалась і Ліга Націй. Однак новий світовий порядок, так само як і міжнародна організація, проіснували недовго. «Друга світова війна спростувала наївну впевненість у домінуванні дружніх почуттів державних діячів та «дружби народів» над «силовою політикою» [4].

Насправді, навіть із суто географічного погляду, світовими порядками є лише два останні, що склалися в ХХ ст. — Версальсько-Вашингтонський та Ялтинсько-Потсдамський, так само, як і порядок, який продовжує формуватися сьогодні. Інші порядки є регіональними, а саме європейськими, паралельно до яких у різні часи існували інші міжнародні порядки, — нормативні і ненормативні.

Слід також погодитися з Г. Кіссінджером [5] у тому, що Версальсько-Вашингтонський порядок був світовим лише на папері, тому що ані Сполучені Штати, ані Радянський Союз, ані деякі інші держави не дотримувались встановлених цим порядком принципів або дотримувались лише частково, там де це відповідало їхнім національним інтересам. Тим не менш ця модель насправді існувала і включала імперативи, що й сьогодні мають не лише історичний інтерес.

Незважаючи на усі недоліки, ця типологія і далі буде використовуватися при аналізі світового порядку, тому що вона є наочною, конкретною, має багато емпіричного матеріалу — себто зручна для користування.

Третє за поширеністю місце займає **«змішана» типологія**, яка виникає в результаті довільного поєднання двох перших. Наочним прикладом подібного підходу може слугувати надана в монографії Ю. Давидова типологія американського професора Д. Якобсона, який виокремлює такі «моделі» світового порядку: це «Вестфальський світовий порядок, який базується на приматі національних держав, Європейський концерт, який представляє класичний варіант балансу сил, Чартистський світовий порядок (від англ. слова Charter — хартія), який походить із необхідності дотримання загальноприйнятих норм міжнародної поведінки, Версальський світовий порядок, який формально базувався на принципі національного самовизначення, Однополярний (гегемоністський) світовий порядок, Біполярний світовий порядок, Функціональний світовий порядок, який відображає посилення взаємозалежності і процесів глобалізації, ролі неурядових організацій у зовнішній сфері та послаблення в ній ролі національних держав» [6, С. 41–42].

Очевидно, що наведені в рамках цієї типології порядки, будучи побудованими на різних засадах, частково дублюють один одного, накладаються один на одного і цим порушують її логічну гармонійність.

Одна з перших вдалих спроб створити синтетичну типологію моделей міжнародних порядків була представлена у роботі американського політолога Д. Айкенберрі «Після перемоги. Інститути, стратегічна стриманість і перебудова порядку після великих війн» [7]. Хоча автор відносить себе до неоліберальної школи, його схема представляє собою гармонійний варіант поєднання в межах однієї аналітичної схеми здобутків декількох методологічних шкіл.

Ця схема побудована на засадах трьох вимірів політичного порядку. Це, по-перше, «організаційний принцип», який визначає характер відносин поміж державами, а також принципи, які регулюють ці відносини. Таких принципів три: «анархія», «ієрархія» і «правління закону».

Другий вимір порядку — «обмеження, що накладаються на концентровану силу». В умовах анархії в якості стримування використання сили виступають «взаємобалансуючі коаліції»; в умовах ієрархії таких механізмів стримування взагалі не існує; в умовах правління закону використання сили обмежується «зв'язуючими інститутами».

Останній вимір порядку — «джерело стабільності». При анархії і взаємобалансуючих коаліціях таким джерелом слугує «рівновага сил». При ієрархії — «силова перевага». При правлінні закону і зв'язуючих інститутах — «обмеження на повернення до застосування сили».

Отже, у підсумку отримуємо три моделі світового порядку — заснований на «балансі сил», «гегемоністський» та «конституційний».

Порядок, заснований на балансі сил, виникає в умовах світової анархії, де жодна з держав, що вступає у взаємодію з іншими державами, не є для них політичним авторитетом. І в цьому, на думку Айкенберрі, і полягає сутність міжнародної системи. В якості елементів останньої виступають держави, подібні поміж собою по своєму фундаментальному характеру і недиференційовані за власними функціями.

В умовах анархії поміж державами не існує фіксованих ієрархічних відносин, а державний суверенітет є останньою інстанцією політичного авторитету. Кожна держава намагається знайти противаги силі іншої держави, і це силове балансування є «єдиним реальним рішенням порядку» [7, С. 24].

Головною метою будь-якої держави є безпека та забезпечення умов власного існування. Оскільки жодна держава не може повністю поклатися на зобов'язання або гарантії інших держав, то всі вони постійно відслідковують власне становище в загальному розкладі сил. Коли з'являється потужна держава, слабші держави намагаються знайти захист в організації коаліцій. Порядок, таким чином, зауважує Айкенберрі, «заснований на балансуючих акціях держав — необхідному і неминучому

результаті їх намагання забезпечити власну безпеку в анархістській системі» [7, С. 25].

Гегемоністський порядок, так само, як і порядок, заснований на балансі сил, визначається характером розподілу сили поміж державами. Але на відміну від першого, у ньому присутній принцип ієрархії з його чіткою вертикаллю влади. Хоча держави можуть бути функціонально диференційовані і пов'язані поміж собою відносинами взаємозалежності, політична влада при гегемоністському порядку строго централізована. Порядок встановлюється і підтримується за допомогою сили провідної держави — військової, економічної і технологічної. Також, на думку Д. Айкенберрі, має значення ідеологічний ресурс. Свою владу над іншими державами єдиний полюс втілює або шляхом прямого примусу, або за допомогою політики «батога та пряника».

Також заслуговують на увагу в контексті сучасного співвідношення сил поміж суб'єктами міжнародних відносин міркування Айкенберрі про можливість існування пом'якшеного варіанту гегемоністського порядку: «... Гегемоністський порядок також може бути більш доброзичливим і менш примусовим, він базується на відносинах, що характеризуються більшою взаємністю, консесуальністю та інституціалізованістю. Це все ще порядок, побудований на основі асиметричних силових відносин, але про найвиразніші вади панування тут уже не йдеться» [7, С. 28]. Загалом, зауважує американський дослідник, там, де гегемоністський порядок повною мірою спирається на примус, інші держави взагалі не спроможні протиставити йому будь-яку силу, яка могла б його урівноважити. В умовах більш м'якого і консенсусного гегемоністського порядку виникає можливість формування «слабкого» конституційного порядку. «Там, де гегемонія набуває більш доброзичливої форми і де існують реальні обмеження на використання сили, там у кінцевому рахунку порядок починає схилитися в бік конституціоналізму» [7, С. 28].

В умовах «конституційного порядку» держави не пов'язані поміж собою будь-якою конституцією, хартією або іншим документом, але вони підкоряються спільно виробленим та інституціалізованим правилам та зобов'язанням, що встановлюють їх права та обов'язки. Особливо помітно конституційний порядок заявляє про себе у внутрішньополітичному житті країни, але на думку американського політолога, він може знайти власне втілення і в міжнародних відносинах, в яких і досі панує анархія. Навіть у подібних умовах наднаціональні інститути можуть діяти в якості механізму стримування та обмежування використання сили державами одна проти одної.

Конституційний порядок має три відмінні риси. Перша з них — загальне погодження головних акторів міжнародної системи щодо принципів та правил порядку, що робить прийняті правила та встановлені інститути легітимними. Друга — існування правил та інститутів, що накладають «авторитетні обмеження на використання сили» [7, С. 31]. Унаслідок цього носії влади не можуть втілювати її іншим способом, аніж у межах інституціоналізованого політичного процесу. Третя риса — вбудованість цих правил та інститутів у більш широкую політичну систему і неможливість їх швидкої зміни.

Отже, конституційні порядки — це «політичні порядки, які обмежують або стримують використання сили за допомогою системи погоджених правил, інститутів і формально-юридичного авторитета» [7, С. 35–36].

Віддаючи належне цій типології, необхідно також вказати на її обмеженість з погляду прикладного аналізу. Припускаючи наявність ієрархії в міжнародних відносинах, автор виводить за рамки аналізу саму цю ієрархію. Складається враження, що важливою є не сама об'єктивно існуюча ієрархія, а лише те, як поведуться суб'єкти міжнародних відносин — «окрім» та «незалежно» від неї. Теоретично модель Д. Айкенберрі є логічною та розміреною. В прикладному аналізі вона недостатньо функціональна, тому що для розуміння сутності порядку буває необхідним розуміти не лише особливості ухвалення рішень усередині ієрархії, але й виявити можливості впливу на цю ієрархію, вивчити наявний ресурс для її зміни або, наприклад, ресурс опору цим змінам.

Інакше кажучи, для розуміння сучасного міжнародного порядку, розпізнавання міцності позиції кожного суб'єкта міжнародних відносин та їх взаємного становища в ієрархії настільки ж важливе, як і правила, якими кожний із них керується або повинен керуватися, але чомусь цього не робить. Саме тому, на думку автора, необхідно розширити схему аналізу світового порядку, запропоновану Д. Айкенберрі, включивши до неї такі елементи:

- наявність визнаної ієрархії між суб'єктами міжнародних відносин, включаючи як держави, так і нові суб'єкти світової політики;
- сукупність принципів і правил зовнішньополітичної поведінки;
- система ухвалення рішень по ключових міжнародних питаннях, що включає в себе механізм представництва інтересів нижчих учасників ієрархії при ухваленні рішень на вищих її рівнях;
- набір морально припустимих санкцій за їхні порушення та механізмів застосування цих санкцій;
- форми, методи й прийоми реалізації ухвалених рішень, себто режим реалізації міжнародного порядку;

- вплив зовнішнього середовища на процеси порядкуутворення всередині міжнародної системи на всіх рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталеv М. А. Очерки теории и политического анализа международных отношений. – М. : НОФМО, 2002.
2. Ялі М. Х. Занепад «Вестфалії» або еволюція інституту нації-держави під впливом глобалізації. // Політика і час – 2007. – № 6. – С. 45–48.
3. Богатуров А. Д. Современный международный порядок // Международные процессы. – 2003. – Т. 1. – № 1. – Январь-апрель. – <http://www.intertrends.ru/one/001.htm>.
4. Дергачев В. А. Официальный сайт. <http://www.dergachev.ru/data/195/?n=33>.
5. Киссинджер Г. Дипломатия. – М : Ладомир, 1997.
6. Давыдов Ю. П. Норма против силы. Проблема мироупорядкования. / Отв. ред.: В.А. Кременюк. – М. : Наука, 2002.
7. Ikenberry J. After Victory. Institutions, Strategic Restrain, and the Rebuilding of Order After Major Wars. – Princeton, N.Y., 2001.